

Azərbaycan mədəniyyətinin müxtəlif məsələlərinin həllində məktubdan təbliğat və təsir vasitəsi kimi istifadə etmək XIX əsrin ortalarında geniş bir şəkil almışdı. Bu, M.F.Axundzadənin fəaliyyətində da haçox nəzərə çarptı. Özünün bir çox qabaqcıl, inqilabi-demokratik ideyalarını böyük ədəbi məhz məktubları vasitəsilə də yayar və yaxşı nəticələr əldə edirdi. M.F.Axundzadənin bu ənənəsi sonralar davam və inkişaf etdirilmişdi. XIX ərin sonu, XX ərin əvvəllerində məktub - artıq kütləvi təsir vasitəsinə çevrilmişdi: mədəni əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynayır və sürətlə məisətə daxil olurdu. Mədəniyyətin müxtəlif sahələrində çalışan zi-

tərcümələrlə dolu 27 məktubu var idi. Şair öz tənqidçi dostuna eyni zamanda 32 səhifədən ibarət tərcüməyi-halını göndərmişdi ki, həzirdə əldə olmayan bu qiymətli sənəddən o, şübhəsiz yazdığını ədəbiyyat tarixinin üçüncü cildində istifadə etmişdi.

F.Köçərli məktubları vasitəsilə o zamanki ədəbiyyata, realizmin inkişafına çox güclü təsir göstərirdi. Onun bir çox müasirinə yazdığı məktubları görkəmli ədiblərin yaradıcılıq inkişafına az kömək etməmişdi. Məsələn, A.Səhhət 1903-cü ildə

haqqında kiçik bir xatirə də yazmışdır.

A.Şaiqin arxivində F.Köçərlinin 13 məktubu vardır. A.Şaiq isə ona 24 məktub yazılmışdır.

Məktublardan müəyyən etmək olur ki, F.Köçərli müasir ədəbiyyatı çox diqqətlə izləyirmiş, müasirlerinə dövrün ədəbi hadisələri haqqında müləhizələrini, tənqidini qeydlərini bildirməyi özüne borc bilmiş. Məktubların hamisində əsasən ədəbiyyat,

ədəbi dilimizi ümumxalq dili əsasında inkişaf etdirməyə çağırır, bu sahədə əyintiyə yol verən yazıçıları aramsız tənqid edir. F.Köçərli göstərir ki, ədəbi dil ilə oxucu arasında sıx əlaqə yaratmaq üçün onu sadələşdirmək, xalqa yaxınlaşdırmaq lazımdır. Eyni fikirlərə onun A.Şaiqə gönderdiyi məktublarında da geniş yer verilmişdir.

Məsələn, F.Köçərli A.Şaiqin 1912-ci ildə çap olunmuş "Gülzər"ini bir dərslik kimi bəyənirdi. O yazdı: "Gülzər"da təlim və tədrisə layiq məlumat çıxdı. Belə ki, ali siniflərdə oxuyan şagirdlərə ən yarar və ən münasib kitabdır. Xüsuse onun üçüncü hissəsi mənə xoş gəldi..."

Firidun bəy Köçərlinin Abdulla Şaiqə məktubları

"XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqid" kitabının müəllifi Kamal Talibzadənin "Sənətkarın şəxsiyyəti" məqalələr toplusuna görkəmli qələm sahibi Qasim Qasimzadənin yazdığı ön sözə oxuyuruq: "Kamal Talibzadənin atası Abdulla Şaiq iyirminci əsrin başlangıcından etibarən öz ədəbi, ictimai və pedaqoji fəaliyyəti ilə dövrünün mötəbər simalarından sayılmışdır. Buna görə də əsrin bütün qabaqcıl ziyalıları onun ailəsinin əziz qonağı - müsahibləri idi. Sabir, Səhhət, Köçərli, Hadi, Cavid, Nərimanov, Seyid Hüseyn, Səməd Vurğun, Məmməd Arif kimi şəxsiyyətlərlə əhatə olunmuş mühitin nəfəsi bu ailəni heç vaxt tərk etməmiş, silinməz, canlı xatirələrə çevrilmişdir".

Bu günlərdə 150 illiyini qeyd etdiyimiz görkəmli ədəbiyyatşunas, pedaqoji Firidun bəy Köçərliyə dair məqalədə həmin münasibəti aşkar duymaq mümkündür.

Köçərli ilə, onun məktublarında irəli sürdüyü fikirlərə tanış olmasına özünün və dostu Sabirin yaradıcılığındaki inkişafa, epiqonçu şerin təsirlərindən uzaqlaşmalarına təsir edən qüvvətli amillərdən biri sayıldı. O, bir məqaləsində yazdı ki, Sabir "şəir və şairə qiymət qoyan bir nəfəri görməklə (söhbət F.Köçərlidən gedir - K.T.) bu tarixdən ciddən çalışmağa başlıyır".

F.Köçərliin çox möhkəm əlaqə saxladı, faydalı tənqid və məsləhətləri ilə yaradıcılığına təsir göstərdiyi yazıçılarından biri də Abdulla Şaiq olmuşdur.

F.Köçərli ilə A.Şaiq arasında dostluq ilk dəfə qıyalı şəkildə, təxminən 1907-ci illərdə başlamışdı. Sonralar bu dostluq get-gedə möhkəmlənmiş, ailəvi yaxınlığa qədər gəlib çatmışdı. A.Şaiq 1912-ci ilin yayında bacısı Ruqiyə və bacısı Mirzə Tağı ilə Gürcüstanın Məngilis yaylığında F.Köçərliin ailəsi ilə birləşdə istirahət etmişdi. Bu görüş hər iki ailəni bir-birinə xeyli yaxınlaşdırılmış, F.Köçərli ilə A.Şaiq arasındaki əlaqənin daha da möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdu.

Məktublardan aydın etmək olur ki, F.Köçərli ilə A.Şaiq arasında möhkəm yaradıcılıq əlaqəsi var imiş, hər ikisi bir-birinə çox fəal yardım göstərirlərmiş. Doğrudur, A.Şaiqin F.Köçərliyə göndərdiyi 24 məktubun heç biri əldə yoxdur. Ancaq F.Köçərliin məktublarından hər iki tərəfin qarşılıqlı şəkildə gördükleri işləri müəyyən etmek olur. A.Şaiq dəstunun üç cildlik "Azərbaycan türkərinin ədəbiyyatı" kitabının nəşri ilə çox maraqlanır, ona bu işdə ciddi kömək göstərirdi. F.Köçərli öz cavən dəstənə kitabın əhəmiyyətini izah edərək yazdı: "Niyətim pul qazanmaq deyil, ancaq ədəbiyyatımıza cüzi xidmet etmekdir".

A.Şaiq bunu başa düşür, həm böyük zəhmətin hesabına yaranmış ədəbiyyat tarixinin zənginləşməsi üçün yeni materiallar göndərir, həm də "toz basa-basa qalmış" əsərlərin çapı üçün Bakı naşirləri ilə əlaqə saxlayındı.

F.Köçərli şair dəstunun ədəbiyyat tarixinə və folklor dair ona göndərdiyi materiallardan çox razı idi və bu materialların "tarix" üçün əhəmiyyətini təkrar-təkrar qeyd edirdi. 14 sentyabr 1912-ci il tarixli məktubu bu cəhətdən xüsusiələ əlavətdardır.

A.Şaiq F.Köçərliyə böyük ehtiram bəsleyirdi, onun ədəbi-tarixi mövqeyinə yüksək qiymət verirdi. Şairin XX ərin əvvəllerində yazılmış şeir defterlərində F.Köçərliyə hər olunmuş şeirlər vardır. Bundan başqa o, 1916-ci ildə "Doğru söz" qəzətində çap etdiydi "İki kötük, yaxud iki fəmiliyanın məhvi" poemasını Firidun bəyə ithaf etmişdi. Məktublar da: "Lütf edib "Doğru söz" də dəstənu yad edibsiniz" - deyərkən o, bunu nəzərdə tuturdu. Şair dərsliklərində F.Köçərlidən tez-tez istifadə etmiş, nəhayət, 1958-ci ildə onun

dil, maarif, ümumiyyətlə, mədəniyyət məsələlərindən söhbət gedir. Onların heç biri şəxsi səciyyə daşıdır. İlk dəfə "Azərbaycan" jurnalında çap olunan məktublar F.Köçərliin ictimai-siyasi və ədəbi görüşlərini, eləcə də onun Abdulla Şaiqin ədəbi-pedaqoji fəaliyyətinə münasibətini aydınlaşdırmaq üçün qiymətli sednəldərdir.

Məktublardan görünür ki, F.Köçərli cavan yazıçının mətbuatda hissə-hissə çap olunan "Əsrinin qəhrəmanları" romanını, hekayelerini, pyeslərini və şeirlərini maraqla oxuyurmuş. Bu əsərlərdə tənqidçiin diqqətini cəlb edən cəhət onların Azərbayçana milli həyata, xalqın güzəranına həsr olunmaları idi. 26 may 1911-ci ildə Qoridən göndərdiyi məktubda F.Köçərli bu cəhəti xüsusiələ qeyd edir.

Realizmin əsas xüsusiyyətlərini

bir müəllim kimi öz gənc müasirinə başa salan tənqidçi ona ərəb, fars və osmanlı sözlərini yerli-yersiz işlətdiyi üçün tənqid edir, canlı xalq dilini dərindən öyrənəməyə çağırırı.

Başqa bir məktubunda F.Köçərli "Dağlar sultani" şerinin müvəffəqiyyətini şairin realizma sadıq qalması ilə, şerin "açiq dildə yazılması" və təsvirlərin həqiqətə müşayir olmasına ilə izah edir. O göstərir ki, şerin təsirli çıxmamasına səbəb şairin öz ilhamını bilavasitə həyatdan alması olmuşdur: o gördüyü, duydugu aləmi qələmə almış, bu isə təsvirlərin real, təbii çıxmamasına səbəb olmuşdur.

F.Köçərli A.Şaiqin Sabirin ölümüne və "Dəftəri-hicran" adı ilə yenice vəfat etmiş arvadına həsr etdiyi menzumələri həqiqi şeir nümunələri kimi, "dəruni və pak hissələrin" məhsulu kimi qiymətləndirirdi.

Məktublarda A.Şaiqin uşaqlar üçün yazdığını bədii əsərlər və dərsliklər haqqında maraqlı fikirlər vardır. O zaman məktəb səhnələrində müvəffəqiyyətə tamaşa yoxulan "Gözel bahar" məktublarda "Bahar xanım" adı ilə getmişdir (görünür, ilk adı belə olmuşdur). "Gözel bahar" pyesi haqqında yazdı: "Qızlara bir pərdədə "Bahar xanım" ünvanında yazdığını mənzumə bəd deyil, ondan yaxşı operetta əmələ gələr... Bu bərədə Üzeyir Hacıbəyliyə məsləhət ediniz... "Bahar xanım" qızlar və uşaqlar üçün ən xoşagələn və münasib operetta ola bilər".

Məktublardan öyrənir ki, A.Şaiq hələ 1908-ci ildən 3-cü və 4-cü sınıflar üçün dərsliklər tərtib etmək fikrində imiş. F.Köçərli cavan müəllimin yeni təşəbbüsünü alqışlayır, ona bu işdə köməyini vəd edir, dərsliklər üçün yeni uşaq şeirləri yazdırmaq məqsədilə Mirzə Ələkbər Sabirə müraciət etməyi məsləhət görür. O, yazdı: "Onun (Sabirin - K.T.) dəxi təbi-səlim olmağı məlumunuzdur".

Azərbaycan ədəbi dilini əcnəbillerin təsirindən xilas etmək, öz təbii yolu ilə onun inkişafına nail olmaq F.Köçərliin tənqidçilik fəaliyyətində ayrıca yer tutur. Bir demokrat kimi o,

Ancaq bununla belə, F.Köçərli "Gülzər"da çap olunan bəzi bədii parçaların dilini kəskin tənqid edirdi. 10 fevral 1913-ci il tarixli məktubunda müəllifə məsləhət görür ki, dərsliklərin ikinci çapında mütləq dil xətalalarını islah etsin.

F.Köçərliin dil haqqında məktublardakı müləhizələri çox səciyyəvidir: "Dünyada hər şey gündən-güne tərəqqi taplığı suretdə dili bir halda saxlamaq olmaz. Dilə də lazımdır tərəqqi, vermək" (14 iyun 1911). "Ana dilini yaxşı bilməkdən ötrü lazımdır Qasim bəy Zakir, Molla Pənah Vaqif, İsgəndər ağa Şakir kimi milli şairlərin əsərləri oxunsun" (26 may 1911).

Abdulla Şaiq dəstunun və müəllimin məsləhət və tənqidlərə əksərən razılaşır, onların çoxuna öz yaradıcılıq təcrübəsində əməl edirdi. O, sonralar "Köç" hekayesinin dilini xeyli sadələşdirmələr olmuşdu. Bunu yanaşı gənc ədib başqa əsərlərini də müntəzəm olaraq F.Köçərliyə göndər və ondan lazımi göstərişlər alırdı.

Maarif sistemində nöqsanlar, bürokratizm, carizmin milli dilləri sıxışdırmaq siyaseti, müəllimlərin vəziyyəti kimi məsələlər də məktublarda bu və ya başqa dərəcədə öz ekşini tapan məsələlərdəndir. F.Köçərli A.Şaiqin təlim-tərbiyə işlərində fəaliyyətinə çox həssas münasibət bəsleyirdi, pedaqoji görüşlərini təqdir edirdi. O, "Gülzər" bir dərslik kimi bəyənirdi. A.Şaiqin tərtib etdiyi yeni program haqda fikri belə idi: "Programların cümləsində ziyadə siz tətbi etdiyiniz mənə xoş gəldi. Əger onda yazdığınız maddələrin cümləsinə əməl olunursa, onda sizin şagirdlər kursu tamam etdiyindən türkçədə gərəkdir yaxşı savadlı olsunlar; buna da mənim şəkkim yoxdur. Hər bir peşənin və elmin təlim və tədrisində müəllimin vücutu böyük şərtidir... Bizim lisan müəllimləri şagirdlərinə heç bir şey öymetməyib ana dilinin feyz və lətəfətindən onları məhrum edirlər" (6 mart 1917).

Məktublarda "Azərbaycan türkərinin ədəbiyyatı" kitabının illərlə yaradılması prosesi, onun yazılıldan sonra necə təkmilləşdirilməsi, necə ciddən ibaret olması, ne üçün uzun illər çap oluna bilməməsi, alimlər keçirdiyi həyecanları da eks etdiriləmişdir.

Məktublar F.Köçərliin öz şəxsiyyəti haqqında da bəzi məsələlərin aydınlaşdırmağa kömək edir. On üç məktubu oxuyub qurtardıqdan sonra insanın qarşısında çox mehriban qayğılaş, mədəni, çəkilən əməyə zəhmətə qiymət qoymayı bacaran qədirşünas bir vətənpərvərin, bütün varlığı ilə xalqa bağlı bir vətəndaşın surəti canlanır.

